

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ

دانشکده علوم انسانی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
رشته تاریخ گرایش اسلام

ساختار قدرت در سرزمین حجاز (عصر جاهلیت)

نگارنده:

حسن علی حسن زاده

استاد راهنما:

دکتر سید هاشم آقا جری

استاد مشاور:

دکتر صادق آئینه وند

خرداد ۱۳۸۸

آیین‌نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهش‌های علمی

دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه: با عنایت به سیاست‌های پژوهشی و فناوری دانشگاه در راستای تحقق عدالت و کرامت انسانها که لازمه شکوفایی علمی و فنی است و رعایت حقوق مادی و معنوی دانشگاه و پژوهشگران، لازم است اعضای هیأت علمی، دانشجویان، دانش‌آموختگان و دیگر همکاران طرح، در مورد نتایج پژوهش‌های علمی که تحت عناوین پایان‌نامه، رساله و طرح‌های تحقیقاتی با هماهنگی دانشگاه انجام شده است، موارد زیر را رعایت نمایند:

ماده 1- حق نشر و تکثیر پایان‌نامه/ رساله و درآمدهای حاصل از آنها متعلق به دانشگاه می باشد ولی حقوق معنوی پدید آورندگان محفوظ خواهد بود.

ماده 2- انتشار مقاله یا مقالات مستخرج از پایان‌نامه/ رساله به صورت چاپ در نشریات علمی و یا ارائه در مجامع علمی باید به نام دانشگاه بوده و با تایید استاد راهنمای اصلی، یکی از اساتید راهنما، مشاور و یا دانشجوی مسئول مکاتبات مقاله باشد. ولی مسئولیت علمی مقاله مستخرج از پایان‌نامه و رساله به عهده اساتید راهنما و دانشجو می باشد.

تبصره: در مقالاتی که پس از دانش‌آموختگی بصورت ترکیبی از اطلاعات جدید و نتایج حاصل از پایان‌نامه/ رساله نیز منتشر می‌شود نیز باید نام دانشگاه درج شود.

ماده 3- انتشار کتاب و یا نرم افزار و یا آثار ویژه حاصل از نتایج پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرح‌های تحقیقاتی کلیه واحدهای دانشگاه اعم از دانشکده ها، مراکز تحقیقاتی، پژوهشکده ها، پارک علم و فناوری و دیگر واحدها باید با مجوز کتبی صادره از معاونت پژوهشی دانشگاه و براساس آئین‌نامه های مصوب انجام شود.

ماده 4- ثبت اختراع و تدوین دانش فنی و یا ارائه یافته ها در جشنواره‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی که حاصل نتایج مستخرج از پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرح‌های تحقیقاتی دانشگاه باید با هماهنگی استاد راهنما یا مجری طرح از طریق معاونت پژوهشی دانشگاه انجام گیرد.

ماده 5- این آیین‌نامه در 5 ماده و یک تبصره در تاریخ 87/4/1 در شورای پژوهشی و در تاریخ 87/4/23 در هیأت رئیسه دانشگاه به تایید رسید و در جلسه مورخ 87/7/15 شورای دانشگاه به تصویب رسیده و از تاریخ تصویب در شورای دانشگاه لازم‌الاجرا است.

تشکر و قدر دانی:

این پایان نامه حاصل و نتیجه علم آموزی، علم اندوزی و مطالعه و تحقیق دوره کارشناسی ارشد بوده است. بر این اساس بر همه کسانی که به نحوی در تعلیم و تربیت اینجانب دخالت داشته اند، از پدر و مادر و آموزگارانم تا دبیران و اساتید گرانقدر دانشگاه که از خرمن دانششان بهره ها گرفته ام. آنان که رفته اند خدایشان بیامرزد و در جوار رحمتش جایشان دهد و آنان که شمع وجودشان هنوز نور افشانی می کند، عمرشان هر چه درازتر باشد و پربارتر.

بر خود فرض می دانم از عنایت و توجه ویژه ای که استاد گرانقدر و ارجمندم جناب آقای دکتر هاشم آقاجری در طی دوره تحصیلی و هم در کار راهنمایی این پایان نامه و جناب استاد آئینه وند و دکتر منظور الاجداد به این شاگردشان داشته اند و همواره در مشکلات گره گشا و راهنما بوده اند، صمیمانه تشکر و سپاسگزاری کنم. و از آقایان دکتر مهدی عبادی، دکتر مهدی مجتهدی، عبدالله قنبریور و حسن قوی سرای که در نگارش و ویرایش این پایان نامه به من یاری رسانده اند قدردانی نمایم.

همچنین از اعضای محترم هیات داوران به سهم خود قدر دانی و تشکر می شود.

« هر یک از یاران به نوعی یآوری فرموده اند

یارب ایمن دار این یاران یاری ساز را»

چکیده:

هدف اصلی در این تحقیق بررسی ساختار قدرت در سرزمین حجاز پیش از ظهور اسلام است. در واقع بحث و بررسی اصلی در این تحقیق آن است که سرزمین حجاز، با این که در آستانه ظهور اسلام از دولت واحد و متمرکز برخوردار نبود، اما در نقطه از این سرزمین ساختار قدرت به صورت پراکنده وجود داشت و از چارچوب خاصی همچون صاحبان قدرت، موضوع اعمال حکم (مردم) و نظام حکمرانی که مطابق آن احکام اعمال قدرت می کرد، پیروی میکرد. این ساختار قدرت رامی توان چه در سطح درون قبیله و چه در سطح برون قبیله مشاهده کرد. در درون قبیله، قدرت بربرآیند آثار نسبی و خون و نژاد مشترک استوار بود که براین اساس ((سید و شیخ)) قبیله به خاطر روح نژاد و نسب والای خود در بالاترین رتبه و در مرحله بعدی اگر پدر و مادر افراد قبیله از یک نسب و خون بودند صاحب قدرت بعد از شیخ قبیله قرار داشت و اگر یکی از آنان از نسب و خون مشترک قبیله نبود در مرحله پائین قرار می گرفت. در این چارچوب موالی و بردگان در پائین ترین رده پایگاه اجتماعی قدرت قرار داشتند. اما در برون قبیله، قدرت در چارچوب ارزش و افتخار و کارکردهایی که برای فرد و قبیله به همراه داشت برمی گشت. بر طبق این معیار، نهادها و صاحبان نسب و نسابان، ثروت و ثروتمندان، حسب یا افتخارات نیاکان، شاعران، خطیبان، کهانت و کاهنان، قضاوت و قاضیان، جنگجویان و شجاعان، افراد مسن، دین، نگهبانان حرم، ازدواج یا پیوند خویشاوندی با دیگران، داشتن کثرت اولاد و خویشاوندان، وجود بیت قبیله و حتی برخی زنان می توانستند جزء صاحبان قدرت قرار بگیرند. با وجود چنین رویکردی و نبودن دولت واحد، در نظام قبیله‌گی جنگ و ستیز به وفور یافت می شد. اما سنت ها و قوانینی در میان قبایل رایج و شکل یافته بود که افراد قبیله را ملزم به رعایت آنها می نمود و از این طریق، چه در درون قبیله و چه در برون قبیله نوعی تعامل و تعادل و همبستگی ایجاد می کرد. بخش دیگر این پژوهش به بررسی تفاوت ماهیت قبیله با ارکان دولت و عوامل شکل نگرفتن دولت در سرزمین حجاز می پردازد که این امر پس از هجرت پیامبر (ص) به مدینه تحقق پیدا می کند.

واژگان کلیدی: قدرت، دولت، ساختار، قبیله، سرزمین حجاز، جاهلیت

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
فصل اول: مقدمه و کلیات تحقیق	1
1-1 مقدمه	1
2-1 کلیات تحقیق:	2
1-2-1 تعریف مسأله:	2
2-2-1 اهداف تحقیق:	2
3-2-1 سوالات تحقیق:	2
4-2-1 فرضیه های تحقیق:	3
5-2-1 سابقه و ضرورت تحقیق:	3
6-2-1 مواد و روش تحقیق:	3
3-1 معرفی و نقد منابع	3
1-3-1 قرآن کریم	4
2-3-1 کتابهای حدیثی و تفسیری	5
3-3-1 کتاب های سیره و مغازی	6
4-3-1 تواریخ عمومی	9
5-3-1 انسب و طبقات	13
6-3-1 کتب جغرافیایی	17
7-3-1 شعر جاهلی	19
8-3-1 تواریخ محلی	20
9-3-1 مطالعات جدید:	20
فصل دوم: مباحث تئوریک قدرت و دولت	23
1-2 تعریف قدرت و ارتباط آن با دولت	23
2-2 انواع قدرت:	24
1-2-2 قدرت سنتی:	24
2-2-2 قدرت کارزماتیک (عقیده):	25
3-2-2 قدرت قانونی یا بورکراتیک:	26
3-2 مباحث دولت و تعریف آن	27
4-2 عناصر بنیادی دولت	27
1-4-2 مردم (جمعیت)	28
2-4-2 سرزمین	29
3-4-2 حکومت	31
4-4-2 حاکمیت	32
5-4-2 اصل حاکمیت و ضرورت حکومت	33
فصل سوم: سرزمین حجاز	36
1-3 موقعیت حجاز	36

38	2-3 اهمیت اقتصادی و تجاری حجاز
41	3-3 عدم توجه به حجاز از طرف همسایگانش
43	4-3 ساختار اجتماعی و سیاسی جامعه حجاز در عصر جاهلی
45	1-4-3 قبیله، مهم‌ترین واحد اجتماعی و سیاسی
46	2-4-3 عصیت قبیلگی:
48	3-4-3 قبیله و سنت نیاکان
49	4-4-3 قبیله و هویت سازی
50	5-4-3 قبیله و حاکمیت در آن
51	6-4-3 قبیله و سرزمین
52	7-4-3 روابط بین القبایلی
53	8-4-3 جایگاه فرد در قبیله و توجه به ارزشهای قبیله
55	9-4-3 جایگاه شیخ قبیله و نحوه انتخاب آن
59	فصل چهارم: مکه
59	1-4 موقعیت جغرافیایی مکه
63	2-4 ماهیت شهر نشینی مکه
65	3-4 عشیره های قریش ساکن مکه
66	4-4 عوامل قدرت و نفوذ قریش
66	1-4-4 خانه ی خدا
67	2-4-4 موقعیت تجاری مکه
67	3-4-4 امتیازات قریش در مراسم حج
68	4-4-4 شکسته شدن سد مأرب
69	5-4-4 تمایزات فرهنگی
69	6-4-4 اقدامات بنیانگذاران قریش
71	5-4 تحولات اقتصادی و طبقات اجتماعی شهر مکه
76	فصل پنجم: طائف
76	1-5 موقعیت و نامگذاری طائف
78	2-5 اهمیت شهر طائف
79	3-5 اوضاع اقتصادی طائف
81	4-5 ساکنان طائف
84	5-5 روابط طائف و مکه
89	فصل ششم: یثرب
89	1-6 نامگذاری یثرب
92	2-6 موقعیت و آب و هوا
94	3-6 اهمیت و جایگاه یثرب
96	4-6 اوضاع اقتصادی یثرب
98	5-4 ماهیت شهرنشینی یثرب
99	6-6 ترکیب جمعیت شهر یثرب هنگام ظهور اسلام

100	7-6 اوضاع سیاسی و اجتماعی یثرب هنگام ظهور اسلام
100	1-7-6 یهود
105	2-7-6 عرب
111	8-6 عوامل گرایش اوس و خزرج به اسلام
115	فصل هفتم: جایگاه قدرت در سرزمین حجاز
115	1-7 قدرت در درون قبیله
117	2-7 قدرت در سطح برون قبیله
117	1-2-7 نقش نسب و نسابان
119	1-1-2-7 عوامل رکود نسب شناس:
120	2-1-2-7 نسابه های معروف عرب:
121	2-2-7 نقش ثروت و ثروتمندان
125	3-2-7 حسب
127	4-2-7 شاعران
129	1-4-2-7 اعتقادات اعراب به شاعران
130	2-4-2-7 برتری شاعر بر خطیب در قبیله
131	3-4-2-7 عوامل رکود شاعران
133	5-2-7 خطیبان
135	6-2-7 نهاد کهنات و قدرت کاهنان
142	7-2-7 نهاد قضاوت و نقش قاضیان
147	8-2-7 نقش سن
148	9-2-7 جنگجویان و شجاعان
149	10-2-7 نقش دین
151	11-2-7 نگهداری حرم
153	12-2-7 قدرت ازدواج
154	13-2-7 کثرت اولاد و خویشاوندان ذکور
155	14-2-7 قدرت بت قبیله
156	15-2-7 قدرت زنان
160	فصل هشتم: ستیز، سازش، قانون
160	1-8 عوامل ستیز در میان قبایل عرب
160	1-1-8 مقتضیات زندگی طبیعی
161	2-1-8 اهداف اقتصادی
162	3-1-8 برتری طلبی و کسب افتخار و شرافت
163	4-1-6 عوامل سیاسی:
164	5-1-6 عوامل روانی
164	6-1-8 خونخواهی و انتقام:
165	7-1-8 فأتک
165	8-1-8 راهزنی

166	2-8 سنت ها و مکانیزم سازش در میان قبیله
166	1-2-8 حلف
171	2-2-8 جوار
175	3-2-8 ولاء
176	4-2-8 استلحاق
179	5-2-8 خلع
181	6-2-8 آزلام
185	7-2-8 آپسار
186	8-2-8 ایلاف
187	9-2-8 ماههای حرام
189	10-2-8 نقش بازارها
194	11-2-8 نقش کعبه و کارکردهای آن
195	1-11-2-8 برقراری صلح
195	2-11-2-8 برقرای امنیت
196	3-11-2-6 خلع سلاح
196	4-11-2-8 عدم اجرای حکم و دعوی
197	5-11-2-8 مصونیت پناهندگی
198	3-8 قوانین حقوقی - جزائی
199	1-3-8 حکم قتل
201	2-3-8 حکم زنا
203	3-3-8 حکم دزد
204	4-3-8 قصاص
208	5-3-8 دیه
213	6-3-8 ثأر
217	7-3-8 قسامه
219	فصل نهم: ابزار و منطق قدرت
219	1-9 وراثت
221	2-9 بیعت
224	3-9 شورا
226	4-9 تقسیم مناصب شورایی
232	5-9 قدرت متمرکز و پراکنده
234	6-9 مکانیزم تصمیم گیری در میان بادیه نشینان
235	7-9 مکانیزم تصمیم گیری در شهر مکه
238	8-9 مکانیزم تصمیم گیری در یثرب
241	فصل دهم: علل شکل نگرفتن دولت در سرزمین حجاز
241	1-10 قبیله، دولت، پراکندگی قدرت
243	2-10 عوامل داخلی
243	1-2-10 تفاوت ماهیت ارکان دولت با قبیله

- 245.....شرایط اقلیمی و موانع جغرافیایی..... 2-10
- 246.....عصیت قبیلگی..... 3-10
- 247.....4-2-10 فرد گرایی عرب و عدم گرایش به جمع.....
- 249.....5-2-10 عدم گرایش به حاکمیت فراقبیلہ ای.....
- 250.....6-2-10 پیوندهای نسبی و انشعابات مستمر.....
- 251.....7-2-10 مانع عقیدتی.....
- 252.....8-2-10 تهدیدات قبایل داخلی.....
- 253.....3-10 عوامل خارجی:.....
- 253.....3-10-1 فقدان دشمن و تهدید خارجی.....
- 254.....2-3-10 دور افتادگی حجاز از مراکز عمده فرهنگی.....
- 255.....3-3-10 انحطاط عقلی و فقر فکری.....
- 261.....جمع بندی و نتیجه گیری.....
- 268.....منابع و مأخذ.....
- 278چکیده انگلیسی.....

فصل اول : مقدمه
و کلیات تحقیق

۱- مقدمه

امروزه بحث در باب تاریخ سیاسی - اجتماعی عرب، از جمله ساختار قدرت آن پیش از ظهور اسلام و بررسی درباره آن یاری و همکاری از جانب پژوهشگران معاصر را می طلبد. بی گمان این موضوع تاریخ نسبت به تاریخ عمومی عرب و بویژه تاریخ دوره اسلامی، از موضوعات درخور اهمیت به شمار می آید زیرا که دوره جاهلی، اساس تاریخ عصر اسلامی و به منزله پایه ای است که تاریخ این دوره بر روی آن بنا شده و تفسیر و تبیین بسیاری از مظاهر اجتماعی، اقتصادی و حتی هنری عصر اسلامی جز با پژوهش در ریشه و منشأ دیرینه آنها در دوره جاهلی، امکانپذیر نیست. هرچند در میان نویسندگان اعراب دوره معاصر و نویسندگان اروپایی به صورت تک نگاری هایی در باب اندیشه سیاسی اسلام اشاراتی به گذشته آن شده است. اما واقعیت آن است که موضوع ساختار قدرت و عدم شکل گیری دولت واحد و متمرکز در سرزمین حجاز با رکود نسبی مواجه بوده و به صورت پراکنده در این زمینه تحقیقاتی صورت گرفته است که این امر انگیزه در انتخاب این موضوع بوده است. فرضیه یا تحلیلی از ساختار قدرت در این دوره بدون تکیه برنصوص اصلی و رویدادهای دوران ظهور اسلام نمی تواند به ارائه تصویری شفاف از این مناسبات بیانجامد. بنابراین برای بررسی این ساختار، پیامدها و حوادث دوره اسلامی در تحلیل و داده های آن دوره کمک شایانی می کند. انگیزه دیگر انتخاب موضوع، قوانین و سنت های پابرجا در ساختار قبایل عرب این سرزمین بود که علاوه بر برقراری تعادل در رفتار فردی - جمعی در ساخت دولت نبوی مثمرتر بوده و پیامبر(ص) در ادغام قبایل در امت واحد از قالب و محتوای قبيله استفاده می کند..

۱-۲ کلیات تحقیق:

۱-۲-۱ تعریف مسأله:

شبه جزیره ی عربستان در دوران جاهلیت از لحاظ سیستم تشکیلاتی و حکومتی دو چهره ی متفاوت از هم داشت. بخش جنوبی عربستان یعنی سرزمین "یمن" بعثت ارتباط با دو امپراطوری ایران و روم موفق به تشکیل حکومت و دولت شد. اما بخش مرکزی آن یعنی سرزمین "حجاز" دارای سیستم قبیله ای بصورت پراکنده بود و موفق به تشکیل حکومت و دولت نشد و برای نخستین بار با ظهور پیامبر اسلام (ص) و هجرت ایشان به مدینه شاهد تأسیس دولت در حجاز هستیم .

ولی، از ساختار قدرت برخوردار بود. این پژوهش به بررسی نقش عوامل اجتماعی و باز تولید و تداوم این ساختار سیاسی قدرت در سرزمین حجاز و همچنین به بررسی نهادهای برون قبیله ایی و درون قبیله ایی و سازکاری که روابط قبیله ها را تنظیم می کرد، می پردازد.

۱-۲-۲ اهداف تحقیق:

-بررسی ساختار قدرت عصر جاهلی.

-کمک به ایضاح نقش اسلام و پیامبر در تأسیس دولت.

-شناخت عوامل مثبت و منفی در پیدایش دولت در جوامع پیشا مدرن.

۱-۲-۳ سوالات تحقیق:

- نهاد های موجود در ساختار قدرت حجاز پیش از ظهور اسلام چه بود؟وچه کارکردهایی را ایفا

می کند؟

- چرا در سرزمین حجاز تا قبل از ظهور پیامبر اسلام دولت متمرکز و واحد تأسیس نشد؟

۱-۲-۴ فرضیه های تحقیق:

- سنت ها و هنجارهایی که در درون قبیله و یا قبایل مختلف با شرایط محیط حاکم بر آن بوجود آمده بود ونوعی همبستگی وتعادل میان آنها ایجاد می کرد.
- ماهیت وساختار درونی و بیرونی قبیله مانع ایجاد دولت در راه تشکیل آن در سرزمین حجاز بود.

۱-۲-۵ سابقه و ضرورت تحقیق:

- عدم وجود طیف های گسترده و پراکنده ای از نظریات مختلف پیرامون قدرت در جامعه حجاز و نفی یا تأیید قبیله به مثابه یک دولت.
- اهمیت ساختار سیاسی- اجتماعی جامعه حجاز به خاطر استمرار بسیاری از وقایع آن در دوره اسلامی.

۱-۲-۶ مواد و روش تحقیق:

- داده های تاریخی در منابع و مآخذ دست اول تاریخی، با روش کتابخانه ایی گرد آوری شده و با استفاده از نقد منابع و روش تحلیل تاریخی و تطبیقی مورد بررسی قرار گرفته و فرضیات با توجه به پرسش های پژوهش آزمون می شود.

۱-۳ معرفی و نقد منابع

منابع مکتوب عرب عصر جاهلیت بر دو نوعند:

- اول: منابعی که در بر گیرنده اخبار عرب در عصر جاهلیت نخستین است. این منابع مجموعه ای از قصه های قومی و افسانه های متأثر از تورات است که از منابع گوناگون فراهم آمده و یا از ابتکارات راویان است که مورد بررسی این تحقیق قرار نمی گیرد و به آن پرداخته نمی شود.

دوم: منابعی که شامل اخبار عرب عصر جاهلی مقارن با ظهور اسلام یا متصل به زندگی پیامبر (ص) است. مانند ایام العرب که متضمن اخبار و گزارشهایی درباره جنگها و درگیریهای قبایل مختلف عرب با یکدیگر است، یعنی این خبرها به حقیقت تاریخی نزدیکترند. زیرا هنوز در خاطره و یاد مردم باقی مانده اند. به علاوه خبرهای مزبور به لحاظ زمانی نیز مقرون به عصر اسلامی است. باید یادآوری کرد که تدوین اخبار عصر جاهلی، تنها در عصر اموی که پایه های اسلام تثبیت گردید و ارکان دولت عربی استقرار یافت و عربها به تدوین اخبار پیشینیان خود اهتمام و توجه نشان دادند، پایه ریزی شده است. مهمترین منابع این دوره عبارتند از:

۱-۳-۱ قرآن کریم

قرآن کریم نخستین مأخذ تاریخ عرب جاهلی و بطور کلی، مؤثق ترین منبع مدون عربی محسوب می گردد. در قرآن برخی مظاهر زندگی سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و دینی عرب انعکاس یافته است و پاره ای از اخبار اقوام بایده (عاد و ثمود) در آن ذکر شده است. همچنین اخبار اصحاب فیل (ابرهه حبشی و سپاهیان) و سیل عرم که سد مأرب را ویران کرد و نیز شرح اصحاب اخدود (نصرانیهای دوران ذی نواس حمیری) که وی، آنان را در گودالهای که حفر کرده بود سوزانید را آورده تا به منظور عبرت و اندرز، اعراب مشرک از آن پند بگیرند. امروز حقایق تاریخی متقن و اکتشافات باستان شناسی، صحت و دقت آنچه را از اخبار عرب در آن آمده به اثبات رسانیده است. در قرآن به آداب و رسوم و سنت های اعراب جاهلی اشاره شده از قبیل زنده به گور کردن دختران، پرستش بت ها و ذکر انواع بتان معروف در این دوره، پیمان ها، منع رسوم کهنات، ازلام، المیسر و قربانی کردن وصیله، حام، بحیره، سائبه نزد اعراب که خداوند آنها را نکوهش و منع کرده است. و همچنین به شرح حال سفرهای تجاری تابستانی و زمستانی اعراب و اشاراتی به سرزمین مقدس مکه و نقش خانه خدا به عنوان پناهگاه و مأمن مردم، حوادثی چون هجرت و بعضی غزوات را در قرآن بدانها اشاره شده است. و بطور کلی قرآن بعنوان یک منبع تاریخی دست اول که همه مورخین از آن استفاده شایانی کرده اند. از جمله محمد بن شهاب زهری (124 هـ) و ابن کثیر (774 هـ) از بزرگان مکتب مغازی که در گردآوری

روایات تاریخی هم به آیات قرآنی متکی بودند. این آیات نشان دهنده سیمای زندگی اعراب قبل از اسلام آوردن آنها بود که در جای خود به عنوان ادله از آن استفاده شده است.

۱- ۳- ۲- کتابهای حدیثی و تفسیری

با وجود اینکه نگارش حدیث به واقع در اواخر قرن دوم هجری در عصر عمرو بن عبدالعزیز آزادو تدوین یافته از این حیث که متضمن احکام و قوانین اداره ی جامعه متحول اسلامی است ،دومین منبع شریعت اسلامی تلقی گردیده و پس از قرآن صحیح ترین مأخذ تدوین تاریخ عصر جاهلی مقارن با دوره اسلامی به حساب می آید. احادیث علاوه بر اینکه به وجوه گوناگون حیات دینی، فکری، اجتماع، سیاسی و اقتصادی می پردازد. از این جهت که مبتنی بر اسناد است دقیقترین روایات شفاهی شمرده می شود. اما از آنجا که بسیاری از احادیث جعلی در جریان بدعتها و کشمکش پدید آمده اند باید در تحقیقات خود به مجموعه های صحاح نظیر جامع الصحیح بخاری (متوفی 257 هـ) و شروح آن و صحیح مسلم (متوفی 262 هـ) و سنن ابی داوود (مت. 275 هـ) و سنن ترمذی (مت. 279 هـ) تکیه کرد.

در طبقه بندی منابع تاریخی ویژه عصر جاهلی پس از قرآن و حدیث، باید از کتاب های تفسیر نام برد. در این تفاسیر، شرح مفصل اخبار مربوط به حوادث عصر جاهلیت و یا دوره ی نخست اسلامی که در قرآن به صورت مجمل نقل گردیده آمده است و همچنین تشبیهات و استعاراتی که فهم آن برای ما دشوار است. تبیین می کند تفسیر ابتدا در زمان حیات پیامبر (ص) که نخستین شارح قرآن کریم بود بوجود آمد. بعد از او صحابه ی او به اعتبار اینکه به اسرار قرآن وقوف داشتند و با هدایت پیامبر رسیده بودند این امرمهم را بعهدده گرفتند. بعد از اصحاب ،تابعین به این امر پرداختند و پس از تابعین، اخلاف آنها به ادامه کار آنان همت گماشتند پس از این مرحله، علما شیوه ها و روشهای متفاوتی را در تالیف و تفسیر آن در پیش گرفتند.

یکی از این روشها به تفسیر مأثور یا نقلی موسوم گردیده است. تفسیر تاریخی معروف به تفسیر طبری (متوفی 310 هـ) که جامع لبیان فی تفسیر آی القرآن نام دارد، از معروفترین تفاسیری است که بدین

شیوه تالیف شده است. تفسیر ابن کثیر دمشقی (مت. 774 هـ) نیز که اگر در برخی مسائل برتر از تفسیر طبری تلقی نشود حداقل هموزن و همطراز آن به شمار می آید، از همین گونه تفاسیر است. نوع دیگر از تفسیر نویسی، تفسیر به رأی نامیده شده است. در این شیوه که خود به مشربها و شعبه های گوناگونی تقسیم می شود مفسر عمدتاً به لغت و معانی الفاظ تکیه می کند. به همین جهت این نوع تفسیر به تفسیر درایی یا تفسیر عقلی نیز معروف است. تفسیر زمخشری (متوفی 538 هـ) که به عنوان تفسیر لغوی شهرت دارد از نامدارترین کتب تفسیر است که بدین شیوه تالیف شده است. تفسیر فخرالدین رازی (مت. 606 هـ) نیز که تفسیر عقلی محض است از جمله این گونه تفاسیر به شمار می رود. رازی در این تفسیر با تقسیم موضوعی آیات، به تاویل آنها پرداخته و در خلال مباحث خود از عقیده اهل سنت و جماعت دفاع کرده است. یکی دیگر از این تفاسیر، تفسیر بیضاوی (مت. 685 هـ) است که انوار ا لتنزیل و اسرار التأویل نام دارد. بیضاوی نیز در این کتاب براساس اصول اهل سنت به استدلال پرداخته است. تفسیر ابی مسعود، تفسیر نسفی و تفسیر خازن نیز از جمله همین تفاسیرند. در این تحقیق هر کجا که برای هر موضوع تاریخی نیاز به آیه ای باشد سعی شده است از این تفاسیر جهت کمک به آن موضوع تاریخ عرب عصر جاهلیت استفاده شود چرا که در برخی موارد در یک حادثه تاریخی اختلاف نظر درباره شان نزول آن آیه وجود داشت که با مراجعه به این گونه تفاسیر رفع ابهام شده است.

۱-۳-۳ کتاب های سیره و مغازی

توجه مسلمانان نسبت به اهمیت و تاثیر قول و فعل پیامبر (ص) در هدایت و رستگاری آنها و اعتماد بر قول و فعل آن حضرت در قانونگذاری اسلامی و اداره امور جامعه، تاریخنگاران سده های نخستین را به نوشتن سیره، جنگ های پیامبر و صحابه برانگیخته است. از آنجا که کتب سیره و مغازی به اخبار عصر جاهلی مقارن دوره اسلامی و یا مربوط به حیات پیامبر نیز پرداخته اند در شمار منابع مهم تاریخ عرب پیش از اسلام قرار می گیرند.

سیره ابن اسحاق: از محمد بن اسحاق (85-152 هـ) ایرانی الاصل و از موالی عبدالله بن قیس بن مخرمه بن عبدالمطلب بود.

او از نام آورترین شاگردان زهری است دیرینه ترین کتاب های سیره که به ما رسیده به او نسبت داده شده است.

سیره ابن اسحاق به سه بخش تقسیم می شود :

-مبتدا: در این بخش که از آغاز آفرینش شروع می شود در زمینه تاریخ جاهلیت هم بحث می کند.

-مبعث: این بخش را به تاریخ زندگی پیامبر (ص) تا سال اول هجری اختصاص داده است.

-مغازی: این بخش در برگرنده زندگی پیامبر (ص) در مدینه، غزوات، و وفات آن حضرت است. خلاصه ای از کتاب مغازی او از طریق سیره ابن هشام به ما رسیده است.

ابن اسحاق در تحقیقات خود به روش مکتب تاریخی مدینه (حدیث نگاری) پایبند نبوده بلکه مواد خود را از مردمان ساکن نواحی مختلف جمع آوری کرده و با اهتمام به تاریخ قبل از اسلام، کتاب خود را گردآورده است و از اسرائیلیات و داستانهای عربی قدیم و قصه های قصه گوینان و داستان های قومی و احادیث، مواردی را برگرفته است. همچنین از آیات قرآنی و حتی شعر به منظور موثق کردن سخن خود بهره برده است. نمونه هایی از آن قصه های عربی داستان شق صدر و سطح کاهن است و در بحث از بت پرستی و کعبه داستانهای عربی و اسطوره هایی را در کنار اسرائیلیات می بینیم. وی در نقل روایت ایام العرب به شعر روی آورده، بدون آنکه از این اشعار ارزیابی ای داشته باشد. اکثر اشعار نیز بدون این امر، در نوشته های او دشواری مهمی ایجاد کرده است.

بیشتر روایات او بدون اسناد است. اما در بعضی از روایات اسناد خود را ارائه می دهد. مثلاً در داستان گسترش مسیحیت در نجران روایتی از عبدالله بن ابی بکر بن محمد بن عمر بن حزم و در روایت از حفر چاه زمزم روایتی از یزید بن ابی حبیب مصری، و در شعائر حج و سخن از حمس روایتی از هشام بن عروه می آورد. ابن اسحاق در روایات خود حتی قبل از مبعث، کوشیده است از روی احتیاط عمل کند. مانند این سخن که می گوید: « آن طور که می پندارند » و یا درباره زمان ظهور پیامبر (ص) به اهل کتاب به ویژه یهودیان اعتماد می کند. او گاهی نظر خود را نیز روایت می کند: مثلاً بعد از ذکر داستان پرندگان ابابیل، در پایان می افزاید: یعقوب بن عتبه به من گفت: اولین بار که حصبه و آبله در سرزمین عرب دیده شد، همان سال بود در تعدادی از روایات که به او رسیده شک و انتقاد کرده مثلاً می گوید: بلغنی و ذکرلی، حدثت، حدثنی بعض اهل العلم، حدثنی بعضی اصحابنا. از این کتاب مباحثی که مربوط به آداب و رسوم و حوادث عرب دوران جاهلیت مربوط می شود، استفاده شده است.

سیره النبویه: از ابن هشام (مت. 2180 یا 213 هـ. ق) دانشمندی که به انساب و زبان و اخبار عرب کاملاً آگاه بود. وی سیره ابن اسحاق را از طرق بکائی روایت و تلخیص و تهذیب کرده است. ابن هشام در این کتاب نسب حضرت رسول (ص) و بسیاری از اخبار و انساب و عادات و ادیان عرب جاهلی و امثال آن ها را آورده با این تفاوت که پاره ای از اشعار در آن دیده می شود که از ابن اسحاق نقل کرده است. اما با همه این اوصاف مطالبی در سیره ابن اسحاق وجود دارد که در سیره ابن هشام نیامده و او آنها را حذف کرده است. از جمله وقایعی که مربوط به دوران جاهلیت بوده و او آنها را حذف کرده حکایات مربوط به تاریخ مکه در دوران قبل از اسلام، مگر آن قسمت که با بعثت پیغمبر اکرم (ص) ارتباط دارد، حذف اشعاری که به نظر ابن هشام از طرف شعر شناسان تائید نشده ذکر اخبار و حکایاتی که ممکن بود برخی از مردم را بیازارد: از جمله اسارت عباس بن عبدالمطلب در جنگ بدر. اما چیزهایی را هم به سیره ابن اسحاق اضافه کرده از جمله توضیحات لغوی و نحوی و صرفی، تحقیق درباره گویندگان و راویان اشعار، ذکر نسب اشخاص و قبایل در صورت فقدان در سیره ابن اسحاق و احياناً اصلاح آنها و نقل قصص و حکایاتی که در سیره ابن اسحاق اشاره نشده است. در

این پژوهش درمطالب مناسب پیرامون کعبه، احلاف، جوار، خلع و دیگر حوادثی که به موضوع تحقیق مربوط می‌شود از این منبع استفاده شده است.

المغاری: از محمد بن عمر بن واقدی (مت. 207 هـ) مورخ و محدث مشهور که بیش از بیست اثر در تاریخ اسلام اعم از مغازی، سیره، طبقات و تک نگاریهایی درباره وقایع مهم به او نسبت داده اند. کتاب المغاری او از آثار کهن و معتبر در موضوع خود به شمار می‌رود. واقدی این اثر را زمانی پدید آورد که روایت و تدوین اخبار و مغازی پیامبر (ص) توسط راویان بزرگی چون شهاب الدین زهری شکل گرفته بود و صورتی منظم یافته بود. وی در جمع آوری و تدوین این اخبار روش تاریخی پیش گرفته و به بررسی و گزینش نقادانه اخبار پرداخته است. از مهمترین امتیازات این اثر آوردن اخبار و جزئیاتی است که کمتر در آثار دیگران دیده می‌شود و همچنین دقت او در رعایت ترتیب حوادث و ذکر بعضی اطلاعات درباره زندگی اجتماعی اعراب بین دو دوره قبل و بعد از بعثت است. در این اثر واقدی بطور خاص به مغازی، سیره و حوادث تاریخی دوره ظهور اسلام اهتمام ورزیده و بطور مجزا درباره عصر جاهلی اخبار و روایتی ندارد. در این پژوهش از جریاناتی که بعد از ظهور اسلام ریشه در خصائص عصر جاهلیت دارد و باز نمایان شده است و در این کتاب به آن اشاراتی دارد، استفاده شده است.

۱-۳-۴ تواریخ عمومی

به کتاب هایی که مورخان اسلامی در آنها تاریخ بشر را از ابتدا خلقت همراه تاریخ پیامبران و امت های شان و اقوام گوناگون تا ظهور اسلام و از آن پس تاریخ اسلام را تا دوران خود نگاشته اند، تواریخ عمومی می‌گویند که از جمله عبارتند از:

تاریخ یعقوبی: نوشته احمد بن ابی یعقوب معروف به یعقوبی (مت. 284 ق) از تاریخ نامه های عمومی مشهور و مختصر مشتمل بر تاریخ جهان از آغاز تا اواسط قرن سوم هجری است. موضوع این کتاب تاریخ پیامبران، اقوام سریانی، بابلی، هندی، یونانی، رومی، ایرانی، چینی، مصری، حبشی و قبایل عرب پیش از اسلام یمن، حیره و شام و آیین های عرب و ایام العرب است. بخش دیگر کتاب یعقوبی درباره خلفای راشدین و بنی امیه